

سیاست‌های جمعیتی و فراباورهای آن

سید میر صالح حسینی*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۷/۲۳

تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۹/۱۵

سیاست متعالیه

- سال سوم
- شماره دهم
- پاییز ۹۴

سیاست‌های
جمعیتی و
فراباورهای آن
(۷۵ تا ۹۴)

چکیده

در دهه‌های گذشته بر کاهش جمعیت، و در دهه نود بر افزایش جمعیت تأکید می‌شود. به راستی علت این تفاوت‌ها در سیاست‌گذاری چیست؟ نوشتار حاضر، بخشی از این مسئله را مورد کاوش قرار داده و نشان می‌دهد فراباورهای جمعیتی، به آن دسته از عناصر واقعی اشاره می‌کند که در تصمیم‌گیری‌های مربوط به سیاست‌های جمعیتی و رشد مناسب جمعیت در جامعه اسلامی، مؤثر است. در این مقاله، علاوه بر بیان سیاست‌گذاری‌های کمتی و کیفی جمعیت از دیدگاه اسلام، به علل انعطاف‌پذیری این سیاست‌ها در اندیشه اسلامی پرداخته می‌شود. یافته‌های این پژوهش به شاخص‌هایی از قبیل فرهنگ مادی و غیر مادی، باروری، زندگی شهری، سن ازدواج، اشتغال، تراکم و پراکنش جمعیت اشاره دارد و افزایش نسل پاک را از سیاست‌های جمعیتی مورد قبول اسلام دانسته است. دلایل انعطاف‌پذیری سیاست افزایشی جمعیت نیز، به فقه پویای مکتب اهل بیت (ع) تحلیل شده که با احکام ثانویه بر اساس مصالح عصری و مکانیسم‌های علم اصول و قواعد فقهی ممزوج گردیده است.

واژه‌های کلیدی:

جمعیت، سیاست جمعیتی، تدابیر جمعیتی ایران، سیاست‌های تحدید نسل، تدابیر جمعیتی در اسلام.

مقدمه

از دیدگاه اسلام، انسان، جانشین خدا^(۱) و «خلیفه الله» (رجبی، ۱۳۸۱: ۱۳۶) است. این تعریف از انسان، سده‌هاست که در چالش با انسان مادی در مکاتب الحادی قرار گرفته است. انسان مدرن در پرتو پیشرفت صنعتی، حقایق عالم را خود، تفسیر می‌کند و لذت‌گرا بوده و تعیین می‌کند که چه چیزی حقیقت دارد.^(۲) در حالی که انسان در نگاه معرفتی اسلام، در دایره کرامت و شرافت گنجانده می‌شود و با پرهیزکاری، صاحب ارزش می‌گردد. برنامه‌هایی که برای شناخت انسان از سوی خداوند بر پیامبران نازل شده است، نشان می‌دهد که انسان دارای لیاقت‌ها و شایستگی‌های خاصی است که می‌تواند با عمل به دستورات اسلام به فعلیت برسد. (مصباح یزدی، ۱۳۸۰: ۳۲۴) دین مبین اسلام، اهداف زندگی انسانی را ترسیم کرد^(۳)، هدف از زندگی را، علاوه بر کمال‌خواهی انسان، رسیدن به قرب الهی^(۴) معرفی می‌کند و به راه‌ها و روش‌های این تلاش نیز اشاره کرده^(۵) و الگوهای شخصیتی آن را برای جامعه معرفی کرده است.^(۶) بنابراین، هدف از زندگی، رسیدن به کمال است، این هدف در شیوه زندگی اسلامی^(۷) عملاً باید پیاده شود. یکی از راه‌های کمالی انسان در زندگی اسلامی، ازدواج، حفظ و بقای نسل پاک و باتقوا در جوامع انسانی است.^(۸)

در این نوشتار، اولاً دیدگاه اسلام درباره جمعیت بیان شده، ثانیاً ارتباط سیاست‌های جمعیتی با واقعیت‌های جامعه اسلامی ایران بررسی می‌شود که جزء سؤالات این پژوهش است. یعنی چه واقعیت‌هایی وجود دارد که در سیاست‌گذاری‌های جمعیتی باید به عنوان شاخص افزایش جمعیت به آن توجه شود؟ بدیهی است که از روش‌های تلفیقی باید استفاده نمود. در اینجا نیز آنچه مربوط به مطالعه در واقعیت‌های اجتماعی بود، از روش تحلیل توصیفی استفاده گردید و در آنجا که دیدگاه اسلامی مطرح می‌شود، از روش‌های نقلی، عقلی و اصولی اسلام بهره گرفته شده است.

۱. جمعیت و ضرورت پرداختن به آن

افزایش و رشد جمعیت از یک سو، ریشه در مسائل سیاسی، فرهنگی و اقتصادی (لوکاس و پاول میر، ۱۳۸۴: ۹۸) دارد و از طرف دیگر، در سیاست‌ها و تدابیری نهفته است که در برنامه‌ریزی‌های یک کشور، یافت می‌شود. مالتوس (۱۸۰۳) در رساله جمعیتی خود به پارادوکس دو نیاز در انسان اعتقاد داشت و بین معاش و نیاز جنسی رابطه برقرار کرد و به تناقض آن دو نظر داد و معتقد بود اگر معاش افزایش یابد، جمعیت نیز تا محدوده‌های معاش افزایش خواهد یافت. (لوکاس و میر، ۱۳۸۴: ۳۰) در نگاه قرآنی، هیچ‌گاه نمی‌توان تأمین

معاش انسان را، به طور کلی در دست بشر دانست و در تأمین منابع حیاتی انسانی، معتقد به محدودیت شد.^(۹) علاوه بر این، جمعیت برخی از کشورها در آفریقا با وجود معاش کم، بسیار زیاد است و برخی از کشورهای اروپایی با وجود معاش زیاد، دارای رشد منفی جمعیتی هستند.^(۱۰) البته این نکته را نیز باید توجه نمود که در وضعیت فعلی، شرایط جمعیتی ایران، به گونه‌ای نیست که مصداق حکم «لاضرر» باشد، بلکه در جهت جلوگیری از انقراض نسل، نیازمند افزایش نرخ رشد جمعیت می‌باشد. اگر جامعه‌ای بخواهد نسل جایگزین داشته باشد، به طور متوسط به ازای هر یک نفر زن، دو کودک باید به اندازه‌ای به زندگی ادامه دهند که بتوانند بچه‌دار شوند. (ویکس، ۱۳۸۵: ۲۳۲) در این شرایط می‌توان تخمین زد که با نرخ رشد ۷/۱ به چهل سال زمان نیاز است تا جمعیت کشور به ۱۵۰ میلیون نفر برسد. (کاظمی‌پور، ۱۳۹۰: ۷) از این رو، نیازمند سیاست‌گذاری جدی در خصوص تقویت رشد جمعیت و افزایش حجم خانواده هستیم. علاوه بر این تراکم، جمعیت کلان‌شهرها، نرخ رشد جمعیت را پایین نگه می‌دارد. اکنون رشد جمعیت کشور به نرخ ۱/۳ رسیده است^(۱۱) و به جایی می‌رود که یک نوع فرهنگ ضد اسلامی «زندگی بدون بچه» را به دلیل مشکلات شهری و تغییر نگرش زنان، تثبیت کند. کوال معتقد است که یکی از پیش‌شرط‌های مهم در کاهش فرزندآوری، مربوط به فلسفه زندگی فرد است، و فرد باید خودش به صورت منطقی آن را انتخاب نماید. (Coale. a and j. trussell(1974): 185-256) بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که مجموعه تدابیر خاص جمعیتی در حوزه فرهنگ خانواده‌ها، در ارتقای سطح فرزندآوری بسیار مؤثر است. امام کاظم(ع) زمانی که کشتار نسل خاندان اهل‌بیت(ع) توسط بنی عباس به وجود آمد و جمعیت شیعیان در معرض نابودی قرار گرفت، سیاست تولید نسل را در پیش گرفت (همايون، ۱۳۹۰: ۴۲۰) به گونه‌ای که موجب شد طبق این سفارش راهبردی، سپاه عظیمی در مقابل دشمن ایجاد شود.

۲. پیشینه تاریخی سیاست‌ها و تدابیر جمعیتی

اولین نظریه‌ها توسط فلاسفه یونان باستان مثل افلاطون و ارسطو مطرح شد. تدابیر جمعیتی دولت در دوره یونان باستان، بیشتر در صدد تشویق زاد و ولد بود. ژولیو سزار، امپراطور روم، اولین مرتبه، اصول سیاست جمعیتی را مطرح کرد؛ مانند معافیت مالیاتی و خدمت سربازی و یک‌سری امتیازهای سیاسی و اجتماعی دیگری که برای خانواده‌های پرجمعیت در نظر گرفت. (زنجانی، ۱۳۷۱: ۲) در جهان اسلام، ابن‌خلدون بر این باور بود که اگر جمعیت جامعه به اندازه کافی زیاد و متراکم باشد، این امکان را خواهد داشت تا از نیروی کار و نظامی خود استفاده کند. (ابن‌خلدون، ۱۳۸۵: ۲۵)

فارابی نیز درباره افزایش جمعیت‌های انسانی اشاره می‌کند که بدون جمعیت زیاد، انسان نمی‌تواند به زندگی اجتماعی خود شکل دهد. (فارابی، ۱۳۷۹: ۲۳۰) در ایران باستان نیز در آیین زرتشت، داشتن فرزندان زیاد از افتخارات بود و از سقط جنین اجتناب می‌کردند. (کتابی، ۱۳۶۴: ۲۰) از این رو، در دوره‌های تاریخی یونان و ایران باستان، سیاست و تدابیر جمعیتی در راستای افزایش جمعیت بود. اما در سده هفده و هجده میلادی، بعد از انقلاب فرانسه، یک‌سری مکاتب جمعیتی به وجود آمد که به بهانه زیاد شدن جمعیت جهان، به دنبال ایجاد نوعی کنترل جمعیت بودند. به همین دلیل، نظریه مالتوس (میرزایی، ۱۳۸۵: ۱۴) نیز به آن‌ها کمک کرد و در اوایل سده بیستم، سیاست‌هایی برای کاهش جمعیت تدوین گردید. از آن زمان به بعد، این دیدگاه، در بسیاری از کشورهای پروتستان‌نشین نفوذ کرد و با عنوان نظریه مالتوسی مشهور گردید.

اما به دنبال تحولات جامعه ایران، در دوره معاصر، سرشماری‌های زیادی انجام شد و پژوهش‌هایی درباره جمعیت‌شناسی در دانشگاه‌ها شکل گرفت. (تقوی، ۱۳۸۸: ۵۵۵۴) به نظر می‌رسد، پژوهش‌های سازمان ملل در سال ۱۹۵۸ میلادی که جمعیت‌شناسی را علم مطالعه کمی جمعیت‌های انسانی تعریف کرد که به تعداد، ساختار و تغییرات جمعیتی اشاره می‌کند، (امانی، ۱۳۵۴: ۱) در ایران نیز مورد قبول واقع شد و در نهایت، تنظیم خانواده جزء تدابیر جمعیتی برای توسعه شد.

۳. انواع تدابیر و سیاست‌های جمعیتی

تدابیر جمعیتی به چند نوع تقسیم می‌شود. این تدابیر و سیاست‌ها گاهی به صورت کمی، و گاهی نیز به صورت کیفی در نظر گرفته می‌شود. در تدابیر کمی جمعیت دو رویکرد وجود دارد. از یک سو، رویکرد افزایشی و از طرف دیگر، کاهش‌ی مطرح می‌شود. تدابیر کیفی نیز به دو دسته تقسیم می‌گردد: گروه اول که اولین بار در آلمان و ایتالیا به وجود آمد، به دنبال بهداشت نژادی، یعنی نژاد برتر بودند؛ برخی از کشورها، اجرای این نوع سیاست را در دستور کار خود قرار دادند. (عرب، ۱۳۹۲: ۱۷۲) نوع دیگری که در اندیشه اسلامی وجود دارد، ارتقای کیفی به پرورش نسل پاک و منزه و صالح است.^(۱۲)

سیاست‌های جمعیتی در اسلام به گونه‌ای است که با اهداف انسانی، تضاد ندارد. در اسلام، مجموعه تدابیر کمی و کیفی مطرح شده است و دانشمندان مسلمان در اندیشه‌های خود از آن دو نام برده‌اند. دیدگاه فارابی و ابن‌خلدون و اندیشمندان معاصر مسلمان، نمونه‌هایی از این نظریه هاست. در اسلام علاوه بر ارتقای کیفیت و افزایش نسل مؤمن، به افزایش کمی جمعیت نیز اشاره شده است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: جمعیت خود را زیاد

کنید و من در روز قیامت به فرزندان سقط شده شما نیز مباحثات می‌کنم. (ابن بابویه، ۱۳۵۷: ۳۹۵ و مازندرانی، ۱۳۸۳ق: ج ۵، ۳۳۴) اما در غرب، بیشتر سیاست‌های جمعیتی کمی، بعد از قرن بیستم، ناظر به کاهش و تحدید موالید بود؛ یعنی معتقد بودند اولین گام برای تحقق عدالت اجتماعی و توسعه، کاهش جمعیت است؛ از این‌رو، در تفکرات کمونیستی طبق پیش‌بینی مارکس و با شعار عدالت‌خواهی، درصدد حذف تعداد زیادی از کارگران بوده و با مرگ آنان در اثر فقر و کاهش جمعیت کارگران، به سرمایه و ثروت فکر می‌کنند. (الصدر، ۱۴۰۸ق: ۲۵۰-۲۲۵) در دنیای نژادپرستانه نیز به توده‌های زیاد اجتماعی نگاه رعیتی و غلامی داشته و آنان را مانع خوشبختی می‌دانند؛ در حالی که این نگرش‌ها با روح انسانی و شرافت و کرامت آن، در تناقض است. اما در جهان اسلام، مجموعه سیاست‌های جمعیتی؛ اعم از کیفی و کمی، هیچ‌گاه ناظر بر کاهش موالید نبود. باور اندیشمندان جهان اسلام بر این بود که نباید به بهانه محدود بودن منابع، جمعیت را کاهش دهیم؛ زیرا خداوند متعال به‌واسطه وجود لطف، آن را تأمین خواهد نمود؛ به شرطی که بشر با ظلم و اسراف، آن را از بین نبرد.^(۱۳) از این‌رو، مجموعه تدابیر و سیاست‌های کمی و کیفی جمعیت در جهان اسلام، ناظر بر کاهش جمعیت نبوده؛ بلکه بر خلاف مالتوس، به دنبال افزایش جمعیت است.^(۱۴) البته این سیاست در احکام ثانویه، انعطاف‌پذیر خواهد بود.

در سیاست‌های جمعیتی کیفی نیز رویکرد مسلمانان با غرب تفاوت دارد. در غرب، موضوع کیفی کردن جمعیت با عنوان بهداشت فردی و نژادی مطرح شد. (عرب، ۱۳۹۲: ۱۷۳) اما در کشورهای اسلامی، رویکرد عالمان و دانشمندان مسلمان در سیاست‌های کیفی جمعیت، ناظر بر ایجاد تربیت فرزند صالح و مؤمن و افزایش جمعیت صالح مسلمان بود؛^(۱۵) یعنی نگاه نژادگرایانه نداشتند^(۱۶) و هیچ‌گاه، نگرش آنان در چالش با شرافت و کرامت انسانی قرار نداشته است. در حالی که در اندیشه‌های مادی‌گرایان، نفع مادی و لذت‌های این جهانی انسان، ملاک عمل قرار می‌گیرد. این بینش ماتریالیستی، منکر وجود جوهر روحانی و معنوی در انسان است و بر آن است که کلیه حالات و فعالیت‌های انسانی، اعم از ذهنی و فیزیکی را توجیه و تبیین مادی نماید. (واعظی، ۱۳۷۷: ۵۲) از این‌رو، در این دیدگاه، برخی از جمعیت‌های انسانی که به دنبال جمعیت مؤمن و صالح هستند، حذف می‌گردد.

۴. تدابیر جمعیتی در اسلام

مبانی و اصول سیاست‌های جمعیتی در اسلام چیست؟ آیا سیاست‌های جمعیتی اسلام در تمام زمان‌ها و مکان‌ها مطلق و ثابت است یا باتوجه به شرایط مختلف انعطاف‌پذیر است؟ از منظر اسلام، سیاست‌های جمعیتی، مجموعه تدابیری است که درباره جمعیت

مسلمانان در یک نظام سیاسی مطرح می‌شود و این تدابیر در عرصه‌های اجتماعی گوناگون، تغییر می‌کند و یک حکم اولیه فقهی در تمامی موارد و شرایط نیست. بلکه از احکام ثانویه‌ای است که فقها در شرایط استثنایی، آن را بیان می‌کنند؛ (اعرافی، ۱۳۹۲: ۱۰۰) مانند تیمم به جای وضو. علاوه بر این، فرزندآوری، امری مباح است و در دایره مباحات، فقها می‌توانند با توجه به زمان و مکان، آن را تغییر دهند و در این باره بر اساس اختیارات ولی فقیه و شرایط جامعه عمل نمایند. (اعرافی، ۱۳۹۲: ۱۰۰) یعنی احکامی که بنا به مصالح جامعه و یا ضرورت و یا برای دفع ضرر و حرج می‌تواند ولی فقیه یا حاکم شرع، آن را صادر کند. (بی آزار شیرازی، ۱۳۶۱: ۷۳)

از مجموع آیات و روایات در این باب چنین به دست می‌آید که اسلام در کنار رشد کمتی نسل و افزایش فراوانی جمعیت مسلمین^(۱۷) به ابعاد کیفی جمعیت نیز، به لحاظ جسمانی و معنوی توجه کامل دارد. در واقع آنچه مستحب است، تکثیر نسلی «سالم» و «صالح» است.^(۱۸) اما حفظ نسل و بقای آن مطابق فلسفه ازدواج در اسلام، واجب کفایی است که بر آن تأکید شده است.

آیا در نظامات گوناگون سیاسی اسلام که هر کدام برگرفته از اصول و مبانی نظام قبلی و تکمیل‌کننده وضعیت فعلی مسلمانان عصر غیبت است، طراحی و مهندسی جمعیتی به یک صورت بوده است؟ واقعیت این است که در جامعه نبوی، پیامبر اسلام (ص) به افزایش جمعیت مسلمانان، حتی به جمعیت سقشده آن‌ها افتخار می‌کردند.^(۱۹)

این موضوع، نشان‌دهنده افزایش کمتی جمعیت از منظر اسلام است؛ علاوه بر این، در جامعه نبوی و علوی، درباره تربیت صحیح فرزندان و نحوه برخورد با آن‌ها بسیار سفارش شده است؛^(۲۰) یعنی جمعیت از نظر کیفی نیز مورد توجه بوده است. حال، سیاست‌های جمعیتی در نظام سیاسی ولایی به چه صورت مطرح است؟ بر اساس نگاه اجتهادی در فقه امامیه، می‌توان سیاست جمعیتی را دارای دو ویژگی دانست: یکی زمان‌مندی و دیگری مکان‌مندی.

فتوای امام خمینی (ره) درباره جلوگیری از زادآوری، با توجه به موارد و شرایط خاصی مطرح شد؛ در حالی که این حکم در شرایط دیگر حرام دانسته شده است.^(۲۱) بنابراین، فقها، در برهه‌ای از زمان می‌توانند با توجه به شرایطی، به حکم ثانویه، به جلوگیری از فرزندآوری نظر دهند. اما این بدان معنی نیست که در همه موارد و شرایط و اعصار به همین صورت باشد، بلکه فقهای امامیه در منطقه الفراع، مبسوط الید بوده و طبق مبانی و اصول استنباط، به تغییر حکم در جای دیگر نیز می‌پردازند.^(۲۲) برای نمونه، در برهه‌ای از

زمان، میزان مرگ و میر کودکان زیر پنج سال و مادران باردار در کشور زیاد بود. (امانی، ۱۳۸۳: ۳۶) از این رو، در ایران دهه شصت، آمار مرگ و میر بالا، موجب نگرانی در بین متولیان سیاسی اجتماعی شد. به ادعای کارشناسان، بیشتر این کودکان به دلیل بیماری‌ها از بین می‌رفتند. (وثوقی، ۱۳۷۵: ۳۶ و ۳۵) مادران دچار سوء تغذیه بودند و تعدد باروری آنان باعث بیماری و مرگ مادران می‌شد، بنابراین، در آن موقعیت خاص^(۲۳)، هنگامی که از امام خمینی(ره) در این باره سؤال شد، ایشان دربارهٔ جلوگیری از انعقاد نطفه با شرایطی فتوا به «عدم اشکال» دادند.

بنابراین، عالمان دینی و فقها در مکتب اهل البیت(ع) می‌توانند در برهه‌ای از زمان، با توجه به شرایط و موقعیت جامعه اسلامی، دربارهٔ حلیت یا حرمت موضوعی، در شرایط خاصی حکم دهند؛ همان‌گونه که میرزای شیرازی دربارهٔ تحریم تنباکو و استعمال توتون، حکم به حرمت صادر کرد. (کربلایی، ۱۳۸۲: ۵۶) از نگاه اسلام، سیاست‌های جمعیتی به معنای مجموعه تدابیری است که به حکم ثانویه، با توجه به زمان و مکان دربارهٔ جمعیت اتخاذ می‌شود. این دیدگاه از قدیم نیز وجود داشته است؛ اما با اینکه امام خمینی(ره) معتقد بودند که وسعت ایران آن قدر است که برای صد و پنجاه تا دویست میلیون جمعیت کافی است. (صحیفه امام خمینی(ره)، ج ۷، ۳۹۳) و مقام معظم رهبری نیز با اینکه معتقدند جمعیت ایران باید به صد و پنجاه^(۲۴) میلیون برسد، بیان کردند که کنترل جمعیت در یک مقطع خاصی مناسب بود. (سخنرانی مورخ ۹۱/۵/۳) به نظر می‌رسد، علت مناسب بودن کنترل جمعیت در یک مقطع خاص، به فقه پویای شیعه باز می‌گردد که بر مبنای دو مکانیسم زمان و مکان، حکم الهی را در هر عصری، برای مردم با توجه به ادله اربعه، کتاب، سنت، اجماع و عقل (الخراسانی، ۱۴۱۴ق: ۳۸۵) بیان می‌کنند. اینکه چرا در وضعیت فعلی دنبال افزایش جمعیت هستیم؛ بدین جهت است که، ایران اسلامی توسعه پیدا کرد و امید به زندگی افزایش یافته است. (راغفر، ۱۳۹۱: ۱۲۸) لازم است، سیاست‌های جمعیتی نیز متناسب با این شرایط طراحی شود. اکنون رشد جمعیت طبق برآورد مرکز آمار ایران و بر اساس آخرین سرشماری ۱/۳ درصد است و با افزایش امید به زندگی ۷۲-۷۴ سال که شاخص رفاه و بهداشت است، در حال حرکت به سمت پیری و سالخوردگی جمعیت می‌باشیم.^(۲۵) بنابراین، ضرورت دارد برای حفظ نسل، نرخ رشد جمعیت (۱/۳) درصد را به بالاتر از نرخ جایگزینی (۲/۱) درصد برسانیم. این مهم با بازنگری در تدابیر جمعیتی امکان‌پذیر است.

اکنون به شاخص‌هایی اشاره می‌شود که در تدابیر جمعیتی با نگاه اسلامی، لازم است به آن توجه شود.

۴.۱. فرهنگ و شاخص‌های مادی و غیر مادی آن

از جمله شاخص‌هایی که لازم است در تدابیر و سیاست‌های جمعیتی، مد نظر قرار گیرد، فرهنگ جامعه است که شامل ابعاد مادی و غیر مادی می‌شود. (محسنی، ۱۳۸۸: ۹۴) البته هر دو بعد فرهنگ در رشد جمعیت مؤثر است. هم رفاه مادی و کنترل فقر و رفع مشکلات اقتصادی، می‌تواند بستر لازم رشد جمعیت را فراهم کند و هم با فراگیری فرهنگ معنوی و جلوگیری از دنیازدگی و سکولاریسم و با گسترش فرهنگ غیرمادی در استحباب فرزندآوری، می‌توان به رشد جمعیت کمک نمود. برای رشد کمتی و کیفی جمعیت، توجه به فرهنگ اسلامی در تربیت فرزند و پرورش فرزند صالح قابل اهمیت است. در اسلام، تربیت فرزند ناخلف، مطلوب نیست^(۲۶). کنترل نکردن بسیاری از آسیب‌های اجتماعی خصوصاً در حوزه جوانان، ارتباط تنگاتنگی با کاهش جمعیت خواهد داشت.

واقعیت این است که فرهنگ دنیوی، محصول پیشرفت‌های صنعتی غرب و سبک زندگی غربی است. در حالی که در فرهنگ اسلامی، اعتقاد بر رزاقیت خداوند و غنی ساختن بندگان از تأمین معاش، جزء ضرورت‌های معرفتی یک مسلمان است. ترس و وحشت از عیال‌واری و تأمین آتیه فرزندان، نوعی شرک خفی محسوب می‌شود.^(۲۷) اکنون پیشرفت ایران اسلامی، به جمعیت مناسب آن وابسته است و در وضعیت فعلی که نرخ رشد جمعیت پایین است، می‌توان با سیاست‌گذاری فرهنگی مناسب برای افزایش جمعیت، به پیشرفت‌های دیگری در زمینه توسعه اقتصادی و اجتماعی نائل شد. رابطه فرهنگ و جمعیت دوسویه است؛ یعنی همان‌گونه که عناصر فرهنگ مادی می‌تواند، جمعیت یک کشور را به سمت کاهش یا افزایش پیش ببرد، همین طور، می‌توان با فراگیر کردن فرهنگ معنوی اسلامی به سمت پیشرفت و رشد جمعیت حرکت نمود. متأسفانه در ایران اسلامی فرهنگ کم‌فرزندی، مقبولیت اجتماعی پیدا کرد و مردم، آن را پذیرفتند، از این رو، تا زمانی که فرهنگ درست مبتنی بر اسلام فراگیر نشود، نمی‌توان از این مقبولیت دور شد.

یکی از دلایل تأثیر و تأثر فرهنگ بر جمعیت، ارتباط تعداد فرزندان با نگرش‌های طبقات اجتماعی و هنجارهای فرهنگی در سقط یا فرزندآوری است. فرهنگ نیز در افزایش جمعیت، دخالت می‌کند و با تغییرات آن، جمعیت نیز دگرگون می‌شود. (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۶: ۱۱۸) بنابراین، برای رشد جمعیت، نیازمند یک بینش همه‌جانبه در خصوص فرهنگ هستیم و نمی‌توان از پی‌آمدهای فرهنگ مادی و غیر مادی یک جامعه در رشد جمعیت غفلت کرد.

۴.۲. باروری و عوامل مؤثر بر آن

فرصت باروری در جمعیت کل زنان ایران، می‌تواند به عینیت‌های مناسب در تدابیر جمعیتی منجر شود. هر جامعه‌ای جهت افزایش جمعیت، نیازمند بررسی و مطالعه در امکان باروری و فرصت‌های آن در بحث زنان است. نگرش‌ها و دیدگاه‌های فردی، استفاده از وسایل ضد حاملگی، تحصیلات زنان، مشارکت زنان در مشاغل خارج از خانه و افزایش شهرنشینی از عوامل زمینه‌ای بر کاهش باروری شمرده شده است. (لوکاس و میر، ۱۳۸۴: ۸۷)

زنان تحصیل کرده اغلب دیرتر ازدواج می‌کنند و از وسایل جلوگیری از بارداری بیشتر استفاده می‌کنند. (کولای و حافظیان، ۱۳۸۵: ۱۰۲)

از دیگر عوامل تأثیرگذار بر باروری، موقعیت زنان و بهره‌برداری اقتصادی است. (لوکاس و میر، ۱۳۸۴: ۳۸) تحولات اجتماعی و فرهنگی ایران، موجب شد که زنان، بیشتر به سمت فعالیت‌های اجتماعی بیرون از خانه روی آورند و موقعیت اجتماعی خود را تغییر دهند. با این تغییرات، نقش آنان عوض شد و رفتارهای متناسب با نقش جدید، فراگیر گردید. برای جلوگیری از آسیب‌های نقش جدید، می‌بایست تدابیر نوینی اتخاذ شود که جامعه در بازتولید جمعیتی دچار اختلال نگردد. (همان: ۳۸) انجام فعالیت‌های جدید بیرون از خانه، فرصت آنان را در ایفای درست نقش همسررداری و فرزندآوری دگرگون ساخت و چالش‌هایی را در باروری ایجاد نمود. البته، تغییر نقش زنان در جامعه شهری و انتظارات آنان از جامعه و استقلال مالی و افزایش فزاینده روحیه زیبایی‌شناختی فیزیولوژیک و داشتن وضعیت جسمانی با فرنالوژی مد روز و همانند این‌ها نقش بسزایی در کاهش باروری خواهد داشت و بی‌توجهی به آن می‌تواند، آسیب دیگری را برای جامعه به وجود آورد که غیرقابل جبران برای حفظ نسل باشد. علاوه بر این، در این دگرگونی‌ها، جریان ثروت، از فرزندان معکوس گردید. (لوکاس و میر، ۱۳۸۴: ۳۸) و کاهش باروری برای جلوگیری از هزینه‌های بیشتر اتفاق افتاد. مجموعه این عوامل موجب گردید که، فرزندآوری، روندی نزولی داشته باشد. باروری و مرگ و میر، دو عامل اصلی در تغییرات جمعیتی است. (سرای، ۱۳۹۰: ۱۲۵) از این رو، جامعه‌ای می‌تواند به رشد جمعیت خود پردازد که به سطح بهداشت، درمان، کاهش مرگ و میر کودکان و زنان نیز توجه داشته و به ارتقای سلامت زیستی و اجتماعی نیز پردازد. علاوه بر این نمی‌توان به بهانه احتمالات آتی مبنی بر اینکه اگر باروری افزایش پیدا کند، مرگ و میر نیز زیاد خواهد شد، از فرصت‌های فعلی صرف نظر کرد و از توسعه مناسب بهداشتی فعلی در کشور بهره نبرد و مسلمانان را از رشد جمعیتی بر حذر داشت.

سیاست متعالیه

- سال سوم
- شماره دهم
- پاییز ۹۴

سیاست‌های
جمعیتی و
فراپوره‌های آن
(۷۵ تا ۹۴)

برخی از راه‌حل‌های افزایش باروری را می‌توان چنین برشمرد. تحکیم خانواده و حمایت از خانواده‌هایی که سه سال از زندگی مشترک آنان سپری شده و در سنین مستعد فرزندآوری بوده و می‌توانند در رشد باروری تأثیرگذار باشند، ولی بسترهای لازم را به لحاظ شغل، درآمد و سرپناه ندارند. راهنمایی و مشاوره به آنان و فرهنگ‌سازی مناسب برای این گروه اجتماعی که می‌توانند رشد جمعیت یک کشور را افزایش دهند،^(۲۸) افزایش توان‌مندی زنان در باروری و زایمان طبیعی، حمایت‌های مختلف و درمان نازایی و توسعه خدمات بیمه‌ای برای چند میلیون زوج نابارور که خواهان فرزند هستند، یکی از راه‌کارهای افزایش باروری است. به طور میانگین حدود ۲۰ درصد زوج‌های کشور نابارورند که با حمایت‌های مالی می‌توانند چندقلو زایی داشته باشند. (نوروزی، ۱۳۹۳: ۴۱۹۹۰۲) و نیز بهبود وضعیت شغلی زنان شاغل و تشویق بانوان به نقش‌های زنانه و مشاغل دورکاری و کار در محیط خانه و امثال این‌ها، از واقعیت‌هایی است که با سیاست‌گذاری و تدابیر جمعیتی مناسب، می‌توان به رشد باروری و افزایش جمعیت پرداخت.

۴.۳. زندگی شهری

بسترهای نامناسب شهری، یکی از عوامل مؤثر در کاهش جمعیت است. برای رسیدن به جمعیت مطلوب شهری، نیازمند سیاست‌گذاری و تدابیر مناسب است. مناسب‌سازی ساخت شهری با توجه به ابژه‌ها و واقعیت‌های جمعیتی (باندز، ۱۳۹۰: ۲۳۱-۲۲۰)، کمک بزرگی در جلوگیری از رشد منفی جمعیت خواهد داشت.

علاوه بر این، شهرنشینی با مرگ‌ومیر ارتباط دارد و یک اثر معکوس بر امید به زندگی می‌گذارد. در امریکا و اروپای غربی، شهرنشینی موجب کاهش امید به زندگی گردید. (لوکاس و میر، ۱۳۸۴: ۱۹۲ و ۱۹۳) مطالعات گلدستین نشان می‌دهد که شهرنشینی می‌تواند بر باروری ملی، اثر کاهشی داشته باشد. (همان: ۱۹۴) و نیز برای رشد جمعیت شهری باید تدابیر لازم در جهت تراکم (nations, World urbanization prospects: the 2009 brevisionn Source) و ساختار جامعه شهری لحاظ گردد. البته نمی‌توان گفت کسانی که در جامعه شهری، در مکان‌های بزرگ‌تر زندگی می‌کنند، حتماً فرزندان زیاد خواهند داشت. اما عکس آن نیز صادق است، که در آپارتمان‌های کوچک و بدون اتاق، مانع وجود دارد و اثرات تشویقی برای فرزندآوری کارایی ندارد.

بنابراین، در سیاست‌های جمعیتی، لازم است عینیت‌های متناسب با جامعه شهری مورد توجه قرار گیرد. فراهم نمودن بسترهای لازم، جهت رشد جمعیت، می‌تواند از سیاست‌گذاری‌های جمعیتی شمرده شود تا موانع موجود بر سر راه حفظ نسل برداشته شود.

۴.۴. سن ازدواج و اشتغال جوانان

تشکیل خانواده و پائین نگه داشتن سن ازدواج، یکی از عوامل مهم در سیاست گذاری و تدابیر جمعیتی برای رسیدن به جمعیت مناسب است. افزایش سن ازدواج و نیز نداشتن درآمد و شغل، می تواند در کاهش جمعیت نقش مؤثری ایفا نماید. عوامل زیادی بر افزایش سن ازدواج تأثیر می گذارد، تحصیلات زنان، اشتغال به کار در خارج از خانه، مضیقه ازدواج که دستیابی به همسر مناسب را برای یکی از دو جنس محدود می کند. این محدودیت ممکن است در اثر مهاجرت مردان به یک یا از یک نقطه، یا مرگ و میر بالای مردان، اتفاق بیفتد. (لوکاس و میر، ۱۳۸۴: ۱۱۶)

علاوه بر این، افزایش سن ازدواج با وصلت های غیررسمی و با خانواده های تک سرپرست، دارای ارتباط است. (همان: ۲۷۹ و ۲۸۰) مطالعات گاردینر نشان می دهد که در برخی کشورها ازدواج های رسمی در حال کاهش است و این امر با افزایش سن ازدواج مرتبط می باشد. (همان: ۲۷۹) جوامع غربی با استفاده از به تعویق انداختن ازدواج، باروری را قاعده مند نمودند. (همان: ۷۳) یکی از عوامل تأثیرگذار در افزایش سن ازدواج، شیوع و مقبولیت فعالیت جنسی خارج از ازدواج رسمی است. به عبارت دیگر، افزایش فزاینده هم خانگی که پدیده ای غربی است و طی چند دهه اخیر در غرب به وجود آمد، توجه جمعیت شناسان را به خود جلب کرد و نتیجه گرفتند که سنین بالای ازدواج در اثر افزایش هم خانگی ها به وجود می آید. دوره طولانی هم خانگی، می تواند با میزان پایین باروری، هم بستگی داشته باشد. (همان: ۱۱۸)

از این رو، مناسب است در ایران اسلامی، تدابیری در نظر گرفته شود که به ازدواج در سن مناسب منتهی گردد و از آسیب های اجتماعی جلوگیری شود. برخی از راهکارهای جلوگیری از افزایش سن ازدواج را می توان چنین برشمرد، کاهش سنوات تحصیل برای دوره های کارشناسی و کارشناسی ارشد و نیز طبقه بندی مشاغل، متناسب با سن جوانان جویای کار برای مردان،^(۲۹) دسته بندی مشاغل زنانه و جهت دهی تحصیلات زنان به سمت نیازهای آنان و مشخص نمودن مشاغلی که نیاز به تحصیلات بالا ندارد، اصلاح قوانین استخدامی جهت جذب مشاغل خدماتی که نیاز به تخصص ندارد.

علاوه بر این، فرهنگ سازی برای سن مناسب ازدواج و فراگیر نمودن آن، از دیگر راهکارهای کاهش سن ازدواج است. در شیوه زندگی امروز، دیگر مجرد ماندن و تنها زندگی کردن، قبح ندارد؛ در حالی که از منظر اسلامی بر آن مذمت شده است.^(۳۰) گسترش فرهنگ «ازدواج زودتر، آرامش و رشد فکری و اجتماعی بیشتر» که در روایات نیز به عنوان زود شوهر دادن دختران، ستوده شده،^(۳۱) فراموش گردیده است.

سیاست متعالیه

- سال سوم
- شماره دهم
- پاییز ۹۴

سیاست های
جمعیتی و
فراپورهای آن
(۷۵ تا ۹۴)

از راه کارهای مهم در کاهش سن ازدواج از منظر اسلام، دخالت والدین در ازدواج و همسرگزینی فرزندان است.^(۳۲) این بدین معنی است که والدین نسبت به ازدواج فرزندان بی تفاوت نباشند و اصل موضوع ازدواج را به اختیار فرزندان واگذار نکنند، بلکه در ازدواج آنان دخالت کنند و تشویق نمایند و زمینه لازم را فراهم کنند. در آموزه‌های دینی، یکی از حقوق فرزندان بر والدین، مهیا کردن ازدواج فرزندان شمرده شده است.^(۳۳) در قرآن کریم چنین بیان شده است که به مردان و زنان بی همسر، همسر دهید.^(۳۴)

دومین راه کار کاهش سن ازدواج از منظر اسلامی، ازدواج در سن بلوغ است. بلوغ، امری نسبی است. ممکن است شرایط محیطی و جغرافیایی در سن بلوغ دخالت کند، عده‌ای زودتر و عده‌ای دیرتر بالغ شوند. علاوه بر این، در احکام فقهی، سن خاصی برای بلوغ مطرح شده و شرایط دیگری همانند رشد عقلی و توانایی‌های فردی و جسمانی فرزندان نیز در کنار سن در نظر گرفته شده است. بنابراین، می‌توان دو راه کار اسلامی را برای کاهش سن ازدواج در نظر گرفت: دخالت والدین در ازدواج کردن فرزندان و نیز ازدواج کردن در سن بلوغ.

جوانان از عوامل اصلی توسعه جمعیت به شمار می‌روند. مستعدترین سن برای رشد جمعیت، به اقشار جوان اختصاص دارد. (جوان، ۱۳۸۰: ۲۰۵ و ۲۰۶) از این رو، بی‌توجهی به شغل جوانان و سن ازدواج، می‌تواند جامعه را در مدت کوتاهی به سمت کاهش جمعیت سوق دهد. در تدابیر و سیاست‌های جمعیتی، توجه به جوانان مستعد بچه‌زایی بسیار حائز اهمیت است. حوادث و انجام کارهای سخت که بدون رعایت نکات ایمنی کار، به مرگ و میر جوانان منتهی می‌شود، باید تحت کنترل قرار گیرد و نیز توجه به سن فراغت از کار، در تدابیر جمعیتی قابل اهمیت است. زمان فرزندخواهی مردان در سنینی می‌باشد که در حال کار و اشتغال هستند. به هر حال، توجه به تعداد فرزندان و اشتغال زنان و کار مردان در سیاست‌های جمعیتی بسیار حائز اهمیت است و نقش مهمی در پیشرفت جمعیتی خواهد داشت.

۴.۵. تراکم و پراکنش جمعیت

یکی از مباحث مهم مربوط به تدابیر جمعیتی، توجه به تراکم جمعیت شهری و یا پراکندگی آنان است. برخی از شهرها به دلیل وجود صنایع و فرصت‌های شغلی و جاذبه‌های شهری در بالاترین حجم جمعیتی قرار دارند. (احمدی، ۱۳۸۹: ۱۹۰-۱۷۹) تراکم، ترکیب قومی و ساختاری جمعیت را تغییر می‌دهد و بی‌توجهی به آن، می‌تواند ساختار جمعیتی و هویت فرهنگی اجتماعی جامعه را دگرگون نماید. در اثر تراکم، در شهرهای مرکزی، توده‌های جمعیتی گسترده‌ای به وجود می‌آید و در صورت نبود زیرساخت‌های

شهری در تأمین آب، مسکن، برق و ... ، فشارهای زیادی بر شبکه‌های خدماتی شهر وارد می‌شود و معضلات متعددی به لحاظ اقتصادی و اجتماعی ایجاد خواهد شد و به تدریج مسائل اجتماعی گوناگونی در جامعه شکل می‌گیرد. (تقوی، ۱۳۸۸: ۱۴۴)

بنابراین، داشتن سناریویی برای آینده و مطالعه و سیاست‌گذاری‌های پراکنش و تراکم و توسعه خدمات عمومی به تمام مناطق، از جمله واقعیت‌هایی است که می‌تواند در سیاست‌ها و تدابیر جمعیتی در نگاه اسلامی، مورد توجه قرار گیرد تا از بروز تناقضات عینی جلوگیری نماید. شهرها معمولاً دارای یک رشد طبیعی بوده و در اثر جاذبه‌ها و داشتن امکانات آموزشی و رفاهی بیشتر، انگیزه زندگی در شهر بزرگ‌تر را افزایش می‌دهند و با ایجاد مناطق پیرامونی، به ساخت شهرک‌های جدید می‌پردازند و دائماً در حال گسترش هستند. چیزی که در این میان، توجه جمعیت‌شناسان را به خود جلب کرد، عامل جمعیتی در فرآیند توسعه شهری است. (باندز، ۱۳۹۰: ۲۳۱-۲۲۰) با کوچک شدن اندازه خانواده، نیازمندی شهرنشینان، به خانه‌های متناسب با خانواده هسته‌ای افزایش می‌یابد. از این رو، شهرها در اثر جاذبه‌های شهری، از یک طرف، با تراکم جمعیت مواجه هستند و از سوی دیگر به دلیل مشکلات شهری و افزایش هزینه زندگی، تمایل افراد به زاد و ولد کم می‌شود. بنابراین، لازم است تدابیری برای آن اتخاذ شود که هم‌زمان با توسعه شهری، به رشد جمعیتی نیز پردازند. دلیل نیاز به رشد جمعیت در کشور، تأمین نیروهای انسانی متناسب با منابع و امکانات کشور است. در این میان، رشد نیروی انسانی بسیار حائز اهمیت است.

جمع‌بندی و نتیجه

در اسلام، تأمین منابع حیاتی برای انسان‌ها، از اموری به شمار می‌رود که خداوند سبحان، آن را ضمانت کرده است. در آیه ۲۵ سوره مرسلات می‌فرماید: آیا ما زمین را جامع (حوائج و کفایت بر مسکن و هر امر بشر) قرار ندادیم؟ و نیز در آیه ۱۵۱ سوره انعام می‌فرماید: و فرزندانمان را از ترس تنگدستی نکشید، ما به شما و آن‌ها روزی می‌رسانیم. ظلم و ستم انسان‌ها به یکدیگر و عدم استفاده صحیح و بهره‌برداری نامناسب و سوء مدیریت منابع، توسط انسان‌ها، از عواملی است که گریبان‌گیر جوامع انسانی شده و آنان را به سمت گرسنگی و سوء تغذیه پیش می‌برد.^(۳۵) از این رو، باید در یک جامعه اسلامی، کالاهای حیاتی و غذایی را تولید نمود و به خودکفایی دست یافت. دولت اسلامی در بحث کشاورزی و بازرگانی و در حوزه واردات و صادرات می‌تواند با سیاست‌گذاری‌های مناسب در تأمین نیازهای غذایی، به تأمین آن‌ها پردازد. با مدیریت اسلامی نسبت به منابع

سیاست متعالیه

- سال سوم
- شماره دهم
- پاییز ۹۴

سیاست‌های
جمعیتی و
فراابورهای آن
(۷۵ تا ۹۴)

و نیز مهندسی فرهنگ مادی جامعه در شیوه زندگی، می‌توان به تقویت زیرساخت‌های تغذیه‌ای برای افزایش جمعیت اقدام نمود. البته، نظریه مالتوس که معتقد به محدودیت منابع غذایی بود، تأثیرات زیادی بر کاهش جمعیت جهانی داشته و در افکار بین‌المللی چنین القاء شد که به راستی باید برای جلوگیری از گرسنگی، جمعیت را کاهش داد و جمعیت زیاد باعث فقر و گرسنگی می‌شود و شواهدی از کشورهای افریقایی را بیان می‌کردند. در حالی که از منظر قرآن کریم، چنین نیست^(۳۶) و دیدگاه مالتوسی، نشان‌دهنده اختلال در توکل انسان، نسبت به خالق جهان هستی است؛ زیرا اگر رابطه این جهان را با ماوراء طبیعت، تنها مادی و دنیوی تلقی نماییم و چنین رابطه‌ای را در نظر نگیریم، می‌توان نتیجه گرفت که منابع غذایی انسان محدود است و باید از افزایش جمعیت جلوگیری نمود و به اندازه تولیدات غذایی، جمعیت را رشد داد، اما اگر معتقد به وجود رابطه‌ای بین دنیای مادی و غیر مادی باشیم، خواهیم دید که نباید نگران رشد جمعیت به سبب کمبود منابع غذایی بود. شواهد تجربی نیز مؤید این موضوع است.

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که رحمت الهی بر تمام بندگانش نازل خواهد شد و به مقتضای وجوب لطف، تمامی بندگان از آن بهره‌مند می‌گردند و این منابع برای نسل‌های آینده نیز باقی خواهد ماند؛ به شرطی که خود انسان‌ها در اثر ظلم، آن را نابود نسازند. از این موضوع نمی‌توان نتیجه گرفت اگر مواد غذایی تأمین گردد، پس دیگر مشکل جمعیتی نخواهیم داشت؛ زیرا کشورهای توسعه‌یافته‌ای هستند که با وجود تأمین منابع غذایی، از مشکل جمعیتی رنج می‌برند. واقعیت این است که رشد جمعیت، تنها به مشکل غذایی و اقتصادی بر نمی‌گردد، بلکه عوامل زیادی در آن دخالت دارند که در این تحقیق به عنوان فراباورهای جمعیتی از آن نام برده شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. انسان بالقوه می‌تواند جاننشین خدا باشد. (بقره: ۳۰).
۲. تبلیغ بیان می‌کند در تکنولوژی مدرن، نحوه هدایت و تسلط به گونه‌ای است که کیفیت درونی خود موضوعات محو می‌شود و حقیقت جهان تا حد منشأ لذات تنزل می‌یابد. جهت مطالعه بیشتر رجوع کنید به: کتاب فرهنگ و تکنولوژی (مجموعه مقالات)، مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، فصلنامه ارغنون، ص ۱۰۳ و ۱۰۴.
۳. من جنّ و انس را نیافریدم؛ جز برای اینکه عبادتم کنند (و از این راه تکامل یابند و به من نزدیک شوند)؛ (ذاریات: ۵۶).
۴. چشمه‌ای که مقرران از آن می‌نوشند. (مطففین: ۲۱)؛ پس اگر او از مقرران باشد، در روح و ریحان و بهشت پر نعمت است. (واقعه: ۸۸ و ۸۹)

۵. امام علی (ع) در غررالحکم ۴۴۷۷ می‌فرماید مقرب شدن انسان به خداوند سبحان، با خالص کردن نیت او امکان‌پذیر خواهد بود. از روش‌های دیگر رسیدن به کمال، نگاه انسان مؤمن به فرزند است که باید در مسیر کارهای شایسته قرار گیرد. مال و فرزند، زینت زندگی دنیاست؛ و باقیات صالحات [ارزش‌های پایدار و شایسته] ثوابش نزد پروردگارت بهتر و امیدبخش‌تر است! (کف: ۴۶).
۶. مسلماً برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکویی بود، برای آن‌ها که امید به رحمت خدا و روز رستاخیز دارند و خدا را بسیار یاد می‌کنند. (احزاب: ۲۱)
۷. در یک روایتی از پیامبر خدا (ص) در تنبیه الخواطر ص ۲/۱۲۲ نقل شده نشستن مرد نزد زن و فرزندش، نزد خدای سبحان محبوب‌تر از اعتکاف او در این مسجد من است.
۸. امام علی (ع) می‌فرماید: من از پروردگار خود، نه فرزندان زیبارو خواستم و نه فرزندی خوش قد و قامت، بلکه از پروردگارم فرزندان خواستم که فرمان‌بردار خدا باشند و از او بترسند تا وقتی به او نگاه کنم و دیدم از خداوند فرمان می‌برد، شاد شوم. (بحارالانوار ۶۶/۹۸/۱۰۴) و نیز در روایت دیگر در (بحارالانوار ج ۱۰۰؛ ص ۲۲۱).
۹. خداوند نسبت به بندگانش لطف (و آگاهی) دارد؛ هر کس را بخواهد روزی می‌دهد و او قوی و شکست‌ناپذیر است. (الشوری: ۱۹)
۱۰. در کشورهای پیشرفته در سال‌های ۱۹۹۰-۹۵ متوسط فرزند برای یک زن مساوی ۱/۸ بوده است و در کشورهای آلمان و ایتالیا به ۱/۳ کاهش یافته است. (رک: جمعیت‌شناسی جهان، مهدی امانی، ۴۰)
۱۱. براساس اعلام مرکز آمار ایران در فروردین ۱۳۹۳ نرخ رشد جمعیت به ۱/۲ درصد رسیده است. (رجوع کنید به مجله Unfpa ۲۰۱۳)
۱۲. حضرت زکریا (ع)، تقاضای فرزند صالح می‌کند... و چون سنگین شد، هر دو از خداوند و پروردگار خود خواستند «اگر فرزند صالحی به ما دهی، از شاکران خواهیم بود!» (سوره اعراف: ۱۸۹)
۱۳. خداوند نسبت به بندگانش لطف (و آگاهی) دارد؛ هر کس را بخواهد روزی می‌دهد و او قوی و شکست‌ناپذیر است! (الشوری: ۱۹) ای مردم! از آنچه در زمین است، حلال و پاکیزه بخورید! و از گام‌های شیطان، پیروی نکنید! چه اینکه او، دشمن آشکار شماست. (بقره: ۱۶۸)
۱۴. آیاتی در قرآن کریم وجود دارد که دلالت بر فرزندان فراوان دارد و زیادی فرزند را از نعمت‌های الهی شمرده است. آیات نوح آیه ۱۲ و سوره اسراء آیه ۶ و سوره انعام آیه ۱۴۰. در روایات نیز آمده است که رزق توأم با زنان و اهل و عیال است. (وسایل الشیعه، جلد ۲۰ ص ۴۳)
۱۵. بر اساس آیه ۱۸۹ سوره اعراف «اگر فرزند صالحی به ما دهی، از شاکران خواهیم بود!»
۱۶. رجوع کنید به اندیشه‌های ابونصر فارابی در کتاب آراء اهل المدینه الفاضله، سیاست مدینه، فی الاجتماعات المدینه، ص ۲۳۰-۲۳۴ و صفحه ۲۵۵ تا ۲۸۱. آنچه که در این آثار به چشم می‌خورد، بیشتر در ترسیم جامعه‌ای آرمانی و ویژگی‌های آن است، ولی اندیشه‌های وی در باب جمعیت، به صورت پراکنده و نامنسجم وجود دارد.
۱۷. نوح: ۱۲ و عنکبوت: ۶۰.

۱۸. سوره اعراف: ۱۸۹ و طور: ۲۱ و انبیاء: ۱۰۵. پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید فرزند صالح، گلی از گل‌های بهشت است. (الکافی، ج ۶ ص ۲۰۳) و (بحارالانوار، جلد ۱۰۴، ص ۹۸)
۱۹. اکثر و الولد اكاثر بكم الامم غداً. (وسائل الشیعه، جلد ۲۱، ص ۳۵۷) تَنَّاكُحُوا تَنَّاَسَلُوا... (التوحید، ۳۹۵ و الکافی ج ۵، ص ۳۳۴)
۲۰. روایاتی که فلسفه ازدواج و زیادی موالید را بر کردن زمین از انسان‌های ذاکر و تهلیل‌گو معرفی می‌کند. (من لایحضره الفقیه، جلد ۳، ص ۳۸۲)
۲۱. رجوع کنید به استفتائات امام خمینی(ره)، جلد اول، ص ۷۰، س ۱۶۴: «آیا استفاده از وسایل جلوگیری از انعقاد نطفه جایز است یا نه، در جواب فرمودند که اگر موجب نقص عضو دائمی، یا نازایی دائمی و یا کشتن نطفه مستقر در رحم و نیز همراه با عمل حرام خارجی... نباشد، اشکال ندارد.»
۲۲. برای مثال، فتوای مشهور حرمت استعمال توتون توسط میرزای بزرگ شیرازی، در حالی مطرح شد که قبل از آن حکم به حلیت مطرح بود. (جهت سند فتوا رجوع کنید به: تیموری، ابراهیم، تحریم تنباکو، ص ۱۰۶)
۲۳. استفتائات، پیشین، در صفحه ۳ مقدمه از دفتر انتشارات اسلامی چنین آمده است که اغلب مسائل این مجموعه (چند جلدی) در سال‌های ۱۳۶۰-۱۳۶۲ یعنی سال‌های سوم تا پنجم بعد از انقلاب اسلامی مصادف با سنوات دوم تا چهارم جنگ تحمیلی از امام خمینی(ره) استفتاء شده است.
۲۴. مقام معظم رهبری، در سخنرانی مورخ ۱۳۹۲/۸/۶ نیز بر جمعیت ۱۵۰ میلیونی تأکید کردند و فرمودند: «حالا ما دست کم را گرفتیم، گفتیم صد و پنجاه میلیون، بیشتر هم می‌شود گفت. قطعاً این کشور با این سطح وسیع، با این تنوع آب و هوایی، با این امکانات فراوان زیرزمینی، با این استعداد بالقوه علمی که در این کشور وجود دارد، می‌تواند یک کشور پرجمعیتی باشد.»
۲۵. بر اساس آخرین سرشماری مرکز آمار ایران، جمعیت در سال ۱۳۹۳ به ۷۷ میلیون و ۳۳۶ هزار و ۹۸۰ نفر برآورد شده است که دارای نرخ رشد بسیار نگران‌کننده نسبت به دهه ۶۰ می‌باشد. (خبرگزاری تابناک، کد خبر ۳۹۰۲۷۷ پانزده فروردین ۱۳۹۳)
۲۶. پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: اگر کسی از شما فرزندی را ادب آموزد [و کارهای صالح و نیک انجام دهد نه کارهای بزهکارانه] برای او بهتر است از مقدار قابل توجهی که (نصف صاع) صدقه می‌دهد. (من لایحضره الفقیه، جلد ۳، ص ۳۸۲) امام علی(ع) می‌فرماید: من از پروردگار خود... فرزندی خواستم که فرمان‌بردار خدا باشند و از او بترسند. (بحارالانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۸)
۲۷. قال رسول الله(ص): کسی که ازدواج را به خاطر ترس از عیال‌واری و فقر رها کند، به خدا سوء ظن برده است؛ زیرا خداوند می‌فرماید اگر آنان فقیر باشند، خدا از فضلش آنان را بی‌نیاز می‌کند. (کافی، ج ۵، ص ۳۳۰)
۲۸. هاثورن در تحقیقاتش در ۱۹۷۰ به این نتیجه رسید که در تمامی جوامع، آگاهی از کنترل موالید یا اقامت شهرنشینی، تحصیلات بالاتر از حد متوسط و درآمد، ارتباط مستقیم دارد و نیز کالدول در ۱۹۸۲ بیان می‌کند که تحصیلات بر متغیرهای دیگری نظیر نگرش نسبت به اندازه خانواده، هزینه‌ها و منافع فرزندان تأثیر قابل توجهی دارد و از طریق تسریع تغییر فرهنگی و تبلیغ

- ارزش‌های طبقه متوسط غربی در باروری تأثیر می‌گذارد. (رجوع کنید به: درآمدی بر مطالعات جمعیتی: دیوید لوکاس، ترجمه حسین محمودیان، ص ۹۹)
۲۹. تحقیقات جونز نشان داد که افزایش سن ازدواج در استرالیا در قرن نوزده به دلایلی از جمله عدم امنیت شغلی است. (لوکاس، دیوید و یاول میر: درآمدی بر مطالعات جمعیتی، ص ۱۹۳. به نقل از: (McDonaid, Peter (1974 p163) Marriage in Australia)
۳۰. بیشترین افراد اهل جهنم، مجردین هستند. (من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۸۴)
۳۱. امام صادق (ع) می‌فرماید: از سعادت مرد، این است که دخترش در خانه او حیض نشود [کنایه از زود شوهر دادن دختران است]. (الکافی، جلد ۵، ص ۳۳۶)
۳۲. زمانی که حضرت موسی (ع) از ستم‌کاران نجات یافت و به... (شعیب) گفت: «من می‌خواهم یکی از این دو دخترم را به همسری تو درآورم؛ به این شرط [مهریه] که هشت سال برای من کار کنی.» (قصص: ۲۷) این آیه شریفه، دخالت والدین را در ازدواج فرزندان و ولایت پدر را می‌رساند.
۳۳. رسول الله (ص) فرمود: یکی از حقوق فرزند بر عهده پدر و مادر این است که زمانی که او بالغ شد، برای او همسر بگیرد و ازدواج کند. (روضه‌الواعظین، ج ۲، ص ۳۶۹)
۳۴. مردان و زنان بی‌همسر خود را همسر دهید؛ همچنین غلامان و کنیزان صالح و درستکاران را. (نور: ۳۲)
۳۵. خداوند، سرنوشت هیچ قوم (و ملتی) را تغییر نمی‌دهد؛ مگر آنکه آنان آنچه را در خودشان است تغییر دهند! (رعد: ۱۱)
۳۶. نور: ۳۲.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۲ق)، من لایحضره الفقیه پ، مصحح علی‌اکبر غفاری، مکتبه الصدوق، ج ۳.
۴. شیخ صدوق (۱۳۵۷)، التوحید، قم، جامعه المدرسین حوزه علمیه.
۵. ابن خلدون (۱۳۸۵)، تاریخ العبر، مقدمه ابن خلدون، ترجمه پروین گنابادی، تهران، انتشارات علمی فرهنگی.
۶. احمدی، حبیب (۱۳۸۹)، جامعه‌شناسی انحرافات، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).
۷. ارل، رابینگتن و واینبرگ، مارتین (۱۳۸۶)، رویکردهای نظری هفتگانه در بررسی مسائل / اجتماعی، ترجمه رحمت الله صدیق سروسستانی، انتشارات دانشگاه تهران.
۸. ازکیا، مصطفی و غفاری، غلام‌رضا (۱۳۸۶)، جامعه‌شناسی توسعه، تهران، نشر کیهان.

۹. اسلامی، غلامحسین (۱۳۹۰)، *ناظر ویژه‌نامه: ایران، ویژه‌نامه جمعیت، نشر مؤسسه فرهنگی مطبوعاتی ایران*.
۱۰. اصفهانی کربلایی، حسن بن علی (۱۳۸۲)، *تاریخ دخانیه، مصحح رسول جعفریان، تهران، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی*.
۱۱. امام خمینی (ره) (۱۳۶۲)، *استفتائات، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج اول*.
۱۲. امانی، مهدی و دیگران (۱۳۵۴)، *نگت‌نامه جمعیت‌شناسی، انتشارات دانشگاه تهران*.
۱۳. امانی، مهدی (۱۳۸۳) *جمعیت‌شناسی جهان، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)*.
۱۴. آمدی، عبدالوحد بن محمد (۱۳۸۶)، *غررالحکم و دررالکلم، مجموعه من کلمات وحکم الامام علی (ع)، نشر دارالکتاب الاسلامی*.
۱۵. انصاری (ق ۱۴۱۴)، *فرائد الاصول، محقق: عبدالله النورانی، قم، مؤسسه نشر اسلامی جامعه مدرسین، ج ۲*.
۱۶. باندز، مایکل (۱۳۹۰)، *نظریه اجتماعی شهری (شهر، خود و جامعه)، ترجمه رحمت الله صدیق سروسستانی، انتشارات دانشگاه تهران*.
۱۷. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۶۱)، *رساله نوین، جلد اول: عبادت و خودسازی، تهران، مؤسسه انجام کتاب*.
۱۸. تیبیان آثار موضوعی (۱۳۸۱)، *خودباوری و خودکفایی از دیدگاه امام خمینی (ره)، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)*.
۱۹. تقوی، نعمت الله (۱۳۸۸)، *مبانی جمعیت‌شناسی، تبریز، انتشارات آیدین*.
۲۰. جان، برناردز (۱۳۸۸)، *درآمدی به مطالعات خانواده، ترجمه حسین قاضیان، تهران، نشر نی*.
۲۱. جهانفر، محمد (۱۳۷۶)، *مبانی جمعیت‌شناسی، تهران، نشر دهخدا*.
۲۲. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹)، *منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، مرکز نشر اسراء*.
۲۳. جوان، جعفر (۱۳۸۰)، *جغرافیای جمعیت ایران، مشهد، انتشارات جهاد دانشگاهی*.
۲۴. حرعاملی، محمدبن محمد (۱۳۱۴ق)، *وسائل الشیعه، قم، دفتر انتشارات اسلامی، جلد ۲۱*.
۲۵. خراسانی، محمد کاظم (۱۴۱۴ق)، *کفایة الاصول، قم، مؤسسه النشر الاسلامی*.
۲۶. خسروی وشمگیر، حسن (۱۳۸۸)، *آسیب‌شناسی تحولات ساختار جمعیت در ایران (با رویکرد اقتصادی)، تهران، مؤسسه تحقیقاتی تدبیر*.
۲۷. دورانت، ویلیام جیمز (۱۳۷۳)، *تاریخ تمدن (عصر ایمان) بخش اول، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ج ۴*.
۲۸. رجبی، محمود (۱۳۸۱)، *انسان‌شناسی، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)*.
۲۹. زیبرا، مارتین (۱۳۸۵)، *نظریه‌های جامعه‌شناسی طردشدگان اجتماعی، ترجمه سید حسن حسینی، تهران، نشر آن*.
۳۰. زنجانی، حبیب الله (۱۳۷۱)، *جمعیت و توسعه، تهران، انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهری*.
۳۱. زنجانی، محمدرضا [بی‌تا]، *تحریم تنباکو، تهران، نشر فراهانی*.

۳۲. سرابی، حسن (۱۳۹۰)، *روش‌های مقدماتی تحلیل جمعیت (با تأکید بر بهره‌وری و مرگ‌ومیر)*، انتشارات دانشگاه تهران.
۳۳. شیخی، محمد تقی (۱۳۸۶)، *جامعه‌شناسی شهری*، تهران، شرکت سهامی انتشار.
۳۴. الصدر، السید محمد باقر (۱۴۰۸ق)، *اقتصادنا*، المجمع العلمي للشهید الصدر.
۳۵. عرب، هادی (۱۳۹۲)، *گفتگو با اندیشمندان علوم اسلامی و انسانی در مجموعه گفتگوهای همایش تغییرات جمعیتی و نقش آن در تحولات مختلف جامعه (ضمیمه مجله علمی ترویجی معرفت)*، قم.
۳۶. فارابی، محمد بن محمد (۱۳۷۹)، *اندیشه‌های اهل مدینه فاضله*، ترجمه جعفر سجادی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۷. فنال نیشابوری، محمد بن احمد [بی‌تا] *روضه‌الواعظین*، مقدمه شهاب‌الدین مرعشی، قم، کتابفروشی مصطفوی.
۳۸. کتابی، احمد (۱۳۶۴)، *نظریات جمعیت‌شناسی*، تهران، انتشارات اقبال.
۳۹. کرمانیان، علی (۱۳۸۸)، *معماری فراتراز معماری مشکلات معماری معاصر ایران*، تهران، نشر نظر.
۴۰. کولایی، الهه و حافظیان، محمد حسین (۱۳۸۵)، *نقش زنان در توسعه کشورهای اسلامی*، انتشارات دانشگاه تهران.
۴۱. لوکاس دیوید و پاول میر (۱۳۸۴)، *درآمدی بر مطالعات جمعیتی*، ترجمه حسین محمودیان، انتشارات دانشگاه تهران.
۴۲. مازندرانی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۳ق)، *الکافی*، محشی ابوالحسن شعرانی، مکتبه الاسلامیه.
۴۳. متقی، علی بن حسام‌الدین (۱۴۰۵ق)، *کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال*، مصحح: حیاتی بکری، مؤسسه الرساله.
۴۴. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۳۶۲)، *بحار الانوار*، دارالکتب الاسلامیه.
۴۵. محسنی، منوچهر (۱۳۸۸)، *مقدمات جامعه‌شناسی*، تهران، نشر دوران.
۴۶. مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۳)، *فرهنگ و تکنولوژی (مجموعه مقالات)*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴۷. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۰)، *معارف قرآن ۱-۳ خداشناسی، کیهان‌شناسی، انسان‌شناسی*، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۴۸. مظفر، محمدرضا [بی‌تا]، *اصول الفقه*، بیروت، لبنان، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۴۹. میرزایی، محمد (۱۳۸۵)، *گفتاری در باب جمعیت‌شناسی کاربردی*، انتشارات دانشگاه تهران.
۵۰. همایون، محمد هادی (۱۳۹۰)، *تاریخ تمدن و ملک مهدوی*، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع) و پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۵۱. واعظی، احمد (۱۳۷۷)، *دفتر همکاری حوزه و دانشگاه: انسان از دیدگاه اسلام*، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۵۲. وثوقی، منصور (۱۳۷۵)، *جامعه‌شناسی روستایی*، تهران، انتشارات کیهان.
۵۳. ورام، مسعود بن عیسی (۱۳۶۸)، *تسبیخ الخواطر ونزهه النواظر المعروف بمجموعه ورام*، مکتبه الفقیه، دارالتعارف.

۵۴. ویژه‌نامه جمعیت ایران (۱۳۹۰)، خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا) نشر مؤسسه فرهنگی مطبوعاتی ایران.
۵۵. ویکس، جان (۱۳۸۵)، جمعیت مقدمه‌ای بر مفاهیم و موضوعات، ترجمه الهه میرزایی، تهران، مؤسسه عالی آموزش و پرورش مدیریت و برنامه‌ریزی.
۵۶. راغفر، حسین و همکاران (۱۳۹۱)، «اثر پدیده سالمندی بر رشد اقتصادی»، فصلنامه معرفت فرهنگی/اجتماعی، سال چهارم، ش اول.
57. Coale. a and j. trussell (1974) Model Fertility Schedules Variations in the Age Structure of Child Bearing in Human Population
58. nations, World urbanization prospects: the 2009 brevisiounnUnited
59. www.jhucp.org
60. www.unfpa.org

فصلنامه
علمی
پژوهشی

سینا